

ending anywhere before the 1680s. Growth accelerated rather than decreased in many areas of the Dutch economy after 1650 and Davids provides a most eloquent proof of this with his remarks about the Zaanstreek which was arguably the first real industrial zone anywhere in Europe but where the number of industrial windmills, numbering around 160 in 1640 was only starting to proliferate by 1650. In 1731, the number was 584 but the peak would have been reached some years previously.

There may still be a lingering affection in some trendy quarters for the period 1500-1650 as the classic era of growth, ending with Braudel's *renversement de la tendance seculaire* around 1650. But readers may rest assured that in the Dutch context there is no sense in this whatsoever and one needs to look no further than this volume for conclusive proof of that. In most of the Holland towns the period from 1500 to the 1580s was one of stagnation or only very slight growth and, in that period, it was bulk carrying which was the essential basis of the economy. From around 1590 down to the early eighteenth century the picture is so totally different that there is no sensible reason for bracketing the era 1500-1590 with it as part of the Golden Age.

One of the most interesting and important essays in the collection is that about the overall development of Dutch overseas trade by J. Th. Lindblad. He makes many excellent points. But also, at a couple of crucial stages in his argument makes a glaring mistake or two which, when perceived, have the effect of completely changing the conclusion to be drawn from what is said about growth, dynamism and decline in the Dutch Golden Age economy. It is certainly an error to suppose as he does (without offering any good grounds) that there is no need to consider correctives for changes in the rates and tariffs (especially in 1621, 1648, 1651 and 1688) when using the series of *convooien en licenten* duties collected each year by the Dutch admiralty colleges on imports and exports. He argues that the changes only produced tiny differentials in the rates at which tariffs were collected. But here he is wrong and glaringly so. Moreover, it leads inevitably, given the figures, to the conclusion that the 1620s were one of the most successful, and the 1690s the most successful, decade of the entire century (see 241), which I am sure he himself does not for one moment believe since to suggest that would be patently absurd. It is quite clear, from all kinds of evidence that (as Jan de Vries says in this very volume) the 1620s marked 'a short but serious setback' (63). It is no less clear that the 1690s were a bad decade for Dutch trade. The high totals can only be explained by the fact that the admiralty colleges needed much more money then than at other times (for war) and by accepting that (as I hope to prove in a forthcoming publication) the rates by which the *convooien and licenten* were increased were substantial. This is, after all, only common sense. What possible point would there be in the States General increasing the admiralties' income from *convooien en licenten* by a mere five or ten per cent? The difference in my opinion was more than 50% and it is, after all, hardly very plausible that it can have been much less.

Jonathan Israel

J. Steendijk-Kuypers, *Volksgesondheidszorg in de 16de en 17de eeuw te Hoorn. Een bijdrage tot de beeldvorming van sociaal-geneeskundige structuren in een stedelijke samenleving* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1994, Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen XLVI; Rotterdam: Erasmus publishing, 1994, viii + 437 blz., ISBN 90 5235 061 2).

De lijvige, onder leiding van Van Deursen en Van Lieburg tot stand gekomen dissertatie over

de volksgezondheidszorg in Hoorn gedurende de zestiende en zeventiende eeuw van de hand van mevrouw Steendijk-Kuypers mag buitengewoon informatief worden genoemd. Jarenlang onderzoek in vele, sterk uiteenlopende archieven leidde tot het bijeenbrengen van een grote hoeveelheid studiemateriaal die de kennis betreffende de medische geschiedenis in brede zin van de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd op verschillende punten aanzienlijk verrijkt.

Volksgezondheid en volksgezondheidszorg, in het bijzonder gezien in samenhang met het stedelijk beleid, zijn onderzocht met behulp van een flink aantal feitelijke vragen: door wie en hoe werd medische zorg verleent? In hoeverre was de volksgezondheid gediend door instituties van stedelijke armen- en ziekenzorg? Hoe stond de burger tegenover preventieve gezondheidszorg? Wie waren de geneeskunstbeoefenaren, op welke wijze gingen ze te werk en hoe was hun positie in de samenleving? Dit alles met de bedoeling te zoeken naar de structuur van de gezondheidszorg, zoals die in Hoorn in haar samenhang met de stedelijke beleidszaken in haar betrokkenheid op het individu en de medische hulpverlener tot uitdrukking komt, aldus mevrouw Steendijk.

Na een korte oriëntatie betreffende de betekenis die aan de begrippen gezondheid en volksgezondheidszorg kan worden toegekend, volgt dan het eerste hoofdstuk onder de titel 'De geordende samenleving', waarin achtereenvolgens de beveiliging en rechtszekerheden van de burger, de armenzorg, de levensmiddelenpolitiek en het optreden van chirurgijn en vroedvrouw ten behoeve van justitie aan de orde komen. Het volgende hoofdstuk onder de titel 'De gezonde samenleving' beschrijft instellingen op het terrein van de hulpverlening als tucht- en dolhuis, bejaardenvoorzieningen en leprozerie. Vervolgens volgt een uitgebreid gedeelte over de pest en pestepidemieën, terwijl het laatste hoofdstuk ingaat op de medische beroepsorganisatie en de plaats van de geneeskunstbeoefenaren in de Hoornse samenleving. Dit gedeelte wordt besloten met schetsen van leven en werk van de Hoornse medische humanisten en renaissancisten Junius, Hogerbeets, Vigius, Verlanus, Bulius, Roscius en Velius.

Naast alle lof die dit boek toekomt en breed zou zijn uit te meten, wil ik toch ook een kanttekening maken. De kracht van deze studie ligt niet zozeer in de analyse dan wel in de veel omvattende informatieverstrekking. Op alle genoemde terreinen worden tal van saillante bijzonderheden op gewetensvolle wijze voor het voetlicht gehaald. Wel becroop mij bij het lezen, hoe geanimeerd de stof ook vorm was gegeven, meer dan eens het gevoel dat de relatie van het gebodene met de onderzoeksvragen en de structuur van deze studie dreigde te verslappen. Zo leiden, om een voorbeeldje te geven, de details betreffende de graanaanvoer in het gedeelte over de stedelijke voedselpolitiek mij te ver bij het eigenlijke onderwerp vandaan. Hoe boeiend ook weergegeven, de medische geschiedenis dreigt daar onder de last van te weinig ter zake zijnde details (let wel: details in dat verband) te bezwijken. Aan het door haarzelf in het woord vooraf gememoreerde gevaar in archieven te verdwalen op verleidelijke wegen met een verre horizon is mevrouw Steendijk mijns inziens dus toch niet geheel ontkomen.

Anderzijds moeten we de schrijfster natuurlijk dankbaar zijn voor de presentatie van zoveel informatie op zoveel terreinen. Haar jarenlange noeste arbeid in de archieven heeft heel wat onbekende vruchten opgeleverd die als bewijs- en illustratiemateriaal in andersoortige studies ongetwijfeld hun weg zullen vinden. Nog wat anders gezegd: de waarde van een dergelijke beoefening van de lokale geschiedenis (los van de waarde die deze in zichzelf bezit) voor studies waarin grote reikwijdte en brede vergezichten worden beoogd, zal snel genoeg duidelijk worden.

L. Noordegraaf

Schmidt, G., *Der Wetterauer Grafenverein. Organisation und Politik einer Reichskorporation zwischen Reformation und Westfälischen Frieden* (Marburg, 1989).

In een Nederlands boekwerk over het begrip vrijheid¹ haalde een van de redacteurs van de hier te bespreken congresbundel de diplomaat kardinaal Guido Bentivoglio aan, die in 1611 schreef dat vrijheidsliefde nergens zo sterk was als in de Nederlanden. Vandaar misschien dat dit dikke boek met een verzameling opstellen over het vrijheidsbegrip in het vroegmoderne Europa niet zonder aandacht voor de Lage Landen tot stand kon komen. De nadruk ligt daarbij op het collectieve, dus met anderen gedeelde, denkbeeld der vrijheid, hetgeen natuurlijk beschouwingen over de rol van het individu in die gemeenschappelijke vrijheid niet uitsluit. Belangrijk is daarbij de vraag, hoe de collectieve vrijheid wordt gelegitimeerd, bijvoorbeeld in rechtsfilosofisch en politiektheoretisch opzicht. Daarom is het ook heel passend dat de bundel aanvangt met een samenvatting van het laatmiddeleeuwse juridische discours over het onderwerp van de hand van Helmut G. Walther. In de gehele bundel is de hoofdrol weggelegd voor die corporatieve vrijheden □ van standenvergaderingen en steden bijvoorbeeld, maar ook van religieuze groeperingen □ die zich niet zozeer in de politieke theorie als wel in de praktijk van alledag manifesteerden. De traditionele tegenspelers waren daarbij de landsheren, en later de min of meer absolutistische heersers van de zeventiende en achttiende eeuw.

Wat de Nederlanden betreft: Martin van Gelderen vat zijn reeds uit zijn boek *The Political Thought of the Dutch Revolt 1555-1590* (Cambridge, 1992) bekende relaas over de strijd voor vrijheid □ inclusief gewetensvrijheid □ en de reeds gegeven en dus ook werkzame rechten en privileges der staten ten tijde van de Nederlandse Opstand samen in een kort artikel. Hugo de Groot komt eventjes voorbij, als peetvader van een universeel rechtssysteem waarin vrijheid voor alle mensen diende te gelden, in de bijdrage van Klaus Dicke over de rol van vrijheden in het vroegmoderne volkenrecht, maar verschijnt ook weer in het tweede samenvattende stuk van Van Gelderen, over de subtiele verhoudingen tussen kerk, geweten en vrijheid in Engeland en de Republiek omstreeks de eerste helft van de zeventiende eeuw. Ook is er een artikel over de receptie van klassiek-Romeinse denkbeelden over collectieve vrijheid bij Erasmus en Ulrich von Hutten van Meinolf Vielberg, dat echter wat betreft Erasmus niet steunt op veel kennis. De Oostenrijkse Nederlanden komen aan bod in het tijdperk der grote revoluties aan het einde van de achttiende eeuw. Geert van den Bossche beschrijft fraai het proces waardoor traditionele denkbeelden over corporatieve vrijheden hebben kunnen evolueren tot dragers van revolutionair elan in de Brabantse Revolutie. Zijn verrassende conclusie is dat dit proces nu juist bijdroeg tot de wording van een Belgische natie en staat

¹ E.O.G. Haitsma Mulier, W. R. E. Velema, ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1999) 27.